

кого повіту: «Маніфест цей дурний і дурний той, хто підписав його» [17, 2].

Також у цей час зустрічалися негативні вислови і проти Миколи П. Так, у м. Стрижавка Вінницького повіту звинувачено селянина Є. Савченка в агітації селян проти царського самодержавства [18, 1]. У м. Проскурів звинувачено селянина М. Димку в образах «священної особи Царя Імператора» [19, 1], а у с. Трибухи Літинського повіту селянин Я. Недяк, зібравши натовп на центральній вулиці, розповідав, що необхідно знищити царський уряд і замінити його республікою [16, 1–3].

До кінця 1905 р. не припинялися страйки і повстання. Найбільшої сили вони набули у грудні. У 1906 р. революційний рух почав спадати. Жорстокі репресії, численні людські жертви, розстріли, заслання сприяли зменшенню повстань, але й у роки спаду революції селянські виступи не припинялися. Проте, за кількістю учасників і гостротою боротьби вони були слабшими. У свою чергу, поміщики та царський уряд влаштували масові каральні акції, спрямовані на придушення селянських заворушень. Так, у Гайсинському повіті в багатьох селах страйкували робітники-хлібороби і всюди, де страйкували або тільки вимагали кращих умов, там побувало військо. Найдужче «втихомирювано» Жарденівку та Ладижинський хутори. Там «драгуни» не давали селянам жати хліб, гнали їх на панське поле, ще й кривдили.

Для боротьби з революційним рухом царська влада використовувала не тільки силові методи. Намагаючись стримати селянський рух і поліпшити становище сільського господарства, міністр внутрішніх справ П. Столипін вдався до змін. Указом від 9 листопада 1906 р. було оголошено про початок проведення аграрної реформи, суть якої полягала у руйнуванні селянської общини, наділenni селян землею та створенні окремих селянських господарств – хуторів або відрубів [10]. Втім, революція 1905–1907 рр., хоч і сколихнула країну, не принесла трудящим ні соціального, ні національного визволення. Визвольний рух відступив, щоб готувати нові загони борців.

Отже, революція 1905–1907 рр. закінчилася поразкою, але її історичне значення важко переоцінити. Вона завдала першого серйозного удару царському самодержавству, показала робітникам і селянам України, що царизм є спільним ворогом російського, українського та інших народів країни. Неоцінимий політичний досвід, нагромаджений трудящими за роки революції, став могутньою зброєю в їх наступній боротьбі за своє визволення. З іншого боку, революція 1905–1907 рр. сприяла піднесенню національної самосвідомості українського народу та розвитку національно-визвольного руху в Україні.

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 2598.
2. ЦДІАУК. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 2597.
3. ЦДІАУК. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 2610.
4. ЦДІАУК. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 773.
5. ЦДІАУК. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4074.
6. ЦДІАУК. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 5.
7. ЦДІАУК. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 334.
8. Бутирін С. О. Діяльність земських начальників в період революції 1905–1907 рр. // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.stattionline.org.ua.
9. ЦДІАУК. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 786.
10. Ігнатова Л. Р., Рамазанов Ш. Ш. Періодична преса як джерело вивчення економічного становища українського селянства в період революції 1905–1907 рр. // Сторінки історії: Зб. наук. пр. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://esteticamente.ru>.

11. ЦДІАУК. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 2614.
12. ЦДІАУК. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4523.
13. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 635. – Спр. 232.
14. ЦДІАУК. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 2722.
15. ЦДІАУК. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 2611.
16. ЦДІАУК. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 2720.
17. ЦДІАУК. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1063.
18. ЦДІАУК. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 2613.
19. ЦДІАУК. – Ф. 301. – Оп. 1-а. – Спр. 538.

Yurchenko O.S. Labour and peasant movements in the Podolia's province during the First Russian revolution. In this article on the basis of the archival materials and periodical editions the mass labour and peasant movements in the Podolia's Province during the 1905–1907th were examined.

Key words: revolution, manifesto, reform, strike, province.

І. М. Жиленкова

ВПЛИВ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ НА ПРОДУКТИВНІСТЬ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ (1906–1913 рр.)

Проаналізовано специфіку сільськогосподарського розвитку України на початку ХХ ст. Охарактеризовано відповідні зміни в урядовій політиці протягом вказаного періоду. Визначено вплив ринкових тенденцій на розробку проекту століпінської реформи.

Ключові слова: хутір, селянська громада, землеволодіння, сільське господарство, століпінська реформа, Російська імперія.

Сучасний соціально-економічний розвиток України характеризується корінними інституційно-структурними змінами у всіх сферах промисловості та сільського господарства. З огляду на це, наукової актуальності набуває не лише врахування поточних кон'юнктурних тенденцій і ринкових реалій, а й використання вітчизняних практичних напрацювань попередніх історичних епох. Такий підхід визначає доцільність вивчення такої проблеми, як вплив століпінської аграрної реформи на продуктивність сільського господарства України протягом 1906–1913 рр.

У відповідній політиці вищих органів влади Російської імперії впродовж 1861–1917 рр. спостерігалося два діаметрально протилежні підходи. Зокрема, якщо протягом першого (1861–1905 рр.) уряд докладав значних зусиль для збереження консервативної селянської громади, розглядаючи її як надійний оплот правлячого режиму, то з 1906 р. перше місце посіла державна підтримка розвитку індивідуального господарства. Однак суттєвою перешкодою на цьому шляху, серед комплексу інших причин, стала нестача землі, яка особливо відчутно виявилася в губерніях Правобережної України. Поміщицтво у цьому регіоні мало найменші земельні втрати в роки революції, натомість зростали площі, котрі належали німецьким та іншим колоністам, особливо у Волинській губ. Конкурувати з ними місцевим селянам, через обмежені фінансові засоби, було неможливо. За цих обставин, представники губернської адміністрації виявили ініціативу щодо сприяння селянам у наданні пільгових кредитів для купівлі землі. Так, 29 січня 1910 р. волинський губернатор О. Кутайсов інформував місцевого генерал-губернатора Ф. Трепова «про численні скарги селян, які неспроможні придбати землю за допомогою Селянського банку» [1, 1]. Врахувавши обставини, що склалися на земельному ринку, губернатор вирішив зібрати «приватну нараду» з осіб, діяльність яких мала безпосереднє відношення до землекористування і землеволодіння в губернії для обговорення питання щодо пошуку шляхів полегшення переходу продаваної землі місцевим селянам, а не жителям іноземного походження. Учасники наради висловилися за негайний пере-

гляд чинних правил Селянського банку «для полегшення умов кредитування при купівлі селянами землі». До того ж О. Кутайсов клопотав, щоб Ф. Трепов звернувся з відповідним проханням до уряду, «для вирішення цього питання належним чином». Губернатор був стурбований тим, що «край наповнюється поляками, чехами й німцями», а корінне населення через малоземелля «змушене переселятися в Сибір, Саратовську, Самарську та інші віддалені губернії» [1, 11]. Щоб вплинути на такий розвиток подій, граф О. Кутайсов і генерал-губернатор Ф. Трепов пропонували створити у Житомирі міжвідомчу комісію, під головуванням особи, надісланій із С.-Петербурга. До її складу мали увійти представники керівництва Селянського банку, лісового відомства, губернського земства, землевпорядної комісії й від поміщиків і селян. До цієї пропозиції почало схилитися й керівництво Міністерства внутрішніх справ. Ф. Трепов не забарився з виконанням пропозиції О. Кутайсова і ознайомив із нею прем'єр-міністра П. Столипіна у своєму доносенні від 5 лютого 1910 р. До того ж генерал-губернатор висловився за надання селянам Волині «деяких пільг при закупівлі поміщицьких маєтків за сприяння Селянського банку» [1, 4].

Однак міністр фінансів В. Коковцов у листі від 7 липня 1910 р. до голови уряду висловив сумнів щодо доцільності створення такої комісії. На думку керівника головної фінансової установи Російської імперії, реалізація відповідної ініціативи не була бажаною, оскільки діяльність подібної комісії «могла викликати перебільшені очікування і небажані тлумачення». В. Коковцов лякала ймовірність широкого розголосу, відтак, він наполягав на необхідності діяти у цьому питанні з належною обережністю. З думкою міністра фінансів погодився і П. Столипін, тому ініціатива графа О. Кутайсова закінчилася нічим [1, 12]. З огляду на це, можна стверджувати, що в урядових колах узяли гору інтереси поміщицького землеволодіння. Його представники діяли у відповідності з власними інтересами й нерідко суперечили прагненням П. Столипіна якомога швидше реформувати аграрний сектор економіки. «Ми хочемо, - виголошував з трибуни Державної думи один з ідеологів необмеженого самодержавства В. Пуришкевич, - зміцнення земельної власності селян на основі указу від 9 листопада та шляхом переселення їх у східні регіони імперії й наділення землею, що передана в Селянський поземельний банк. Однак цей процес має відбуватися "мало-помалу", повільним темпом, повільним ходом... Ця робота тривала, довголітня» [2, 307–308]. Головним їхнім бажанням стало збереження у власності земельних маєтків у міру зростання цін на землю та аграрну продукцію як на внутрішньому, так і, особливо, на світовому ринках. Тому й не дивно, що темп передачі вільних казенних земель у руки селян падав. Зокрема, за даними бюджетної комісії Державної думи, у 1909 р. було ліквідовано за формальними угодами 139 тис. дес., а 1912 р. – лише 48 тис. дес. землі. Загалом до червня 1913 р. із 4 млн дес. казенних земель, призначених для переходу в руки селян, за формальними угодами було продано не більше 8%. «Немає жодного сумніву, – говорив член Думи М. Опочинін, – що в руках селян-власників ці землі були б продуктивнішими й значно підняли б економічний добробут, посилили б ресурси державної скарбниці та місцевих самоуправлінь». Аналогічна тенденція спостерігалася й відносно Селянського банку, який був створений «на службу винятково столипінщині». Інтереси ж усього селянства стали для нього другорядними [2, 1437].

Селянський банк докладав зусиль, щоб пільгами, а то й примусовими заходами схилити селян до одноосібних угод. Для цього земля, що йшла на продаж, спочатку розмежовувалося на хутори й відрубні. Внаслідок цього, частка товариських покупців скорочувалася з кожним роком. Так, частка, придбаної товариствами землі у вказаного банку або за його посередництва, складала: 98,4% – у 1906 р. (від 522,7 тис. дес.), 98,2% – 1907 р. (від 32,8 тис. дес.), 85,1% – 1908 р. (від 1019 тис. дес.), 59% – 1909 р. (від 1227,1 тис. дес.), 44,2% – 1910 р. (від 1549,7 тис. дес.), 39,1% – 1911 р. (від 1397,6 тис. дес.) [3, 24]. Ці дані яскраво демонструють вплив політики Селянського банку на розподіл поміщицьких і казенних земель, що продавалися безпосередньо через нього або за його посередництва. З 1906 до 1911 рр. частка земель, що відійшли до хуторян і відрубників, зростає з 1,6 до 60,9%, а загалом за 6 років становила 36%. Частка ж земель, що були куплені товариствами, знизилася за ці ж роки з 98,4 до 39,1%, а загалом - до 64%.

«Без жодного перебільшення, – констатував М. Огановський, – не менше 40% земель, куплених селянами за допомогою банку протягом 1906–1912 рр., або близько 3 млн дес., розверстано на хутори і відрубні. Ці землі вирізнялися кращою якістю ґрунтів, наявністю води, луків і лісів. Однак і тут відрубна система явно переважала хутірську. На 1 липня 1910 р. хуторами було продано 26,3% землі, що перейшла в Російській імперії до одноосібних власників, а відрубками – 73,7%» [3, 25]. Отже, селяни у більшості, зібравши власні земельні відрізи і ділянки в одному відрубі, бажали й далі проживати у своїх селах – ближче до школи, церкви та родичів. Натомість хутір порушував усталені віками традиції, які, за словами члена Державної думи В. Дзюбинського, за будь-яких обставин «надзвичайно вперто і стійко підтримувалися українським селом».

Реалізація урядової аграрної політики від початку зіткнулася з рядом нездоланих труднощів. У південному степовому краї хутірське розселення цілковито залежало від водопостачання, будівництва зрошувальних систем. Сам П. Столипін наголошував, що без води і зрошення хутори у цих місцях «абсолютно неможливі», а за наявності тільки колодязів одноосібні власники будуть нежиттєздатними, особливо в умовах інтенсивного господарювання. Хуторизація у південному степовому регіоні була можлива тільки на великих земельних площах і за умови ведення зернового господарства, що неминуче призводило до виснаження ґрунтів. Проте, за відсутності належних фінансових засобів із боку держави, не могло бути й мови щодо будівництва зрошувальних систем.

Крім того, аграрна урядова політика мала сприяти загальному розвитку продуктивних сил країни, що пропонував керівник Головного земельного відомства О. Кривошеїн у Державній думі та пресі. Водночас вона мала сприяти підвищенню добробуту найширших прошарків сільського і навіть міського населення. Однак вирішення цих проблем виявилось надзвичайно вразливим сторони столипінської реформи, серед яких чи не на першому місці було малоземелля і низький рівень агрокультури. На цей аспект проблеми звернув свого часу увагу професор С. Прокопович. Він стверджував, що в умовах селянського малоземелля, на селі загострювалися соціальні суперечності, і «жодні заходи, спрямовані на піднесення продуктивності селянського господарства, не спроможні вирішити його проблем». «Для успішності цих заходів, – наголошував економіст, – необхідний мінімум земельної площі, якої

немає в малоземельного селянина» [4, 68]. На цьому ж акцентував увагу аудиторії, під час дебатів на Київському експортному з'їзді в лютому 1914 р., професор В. Косинський: «Розвиваються тільки господарства заможних селян, натомість маса селянської бідності перебуває в попередньому становищі, зростає її чисельність. Ця маса потребує ринку робочої сили» [5, 160–161].

Вищі урядовці намагалися відволікти увагу громадськості від скрутного становища малоземельного селянства. О. Кривошеїн зокрема заявив, що в губерніях Правобережної і Лівобережної України на один селянський двір припадає у середньому близько 5 дес. землі. За його словами, земельна ділянка у 4–5 дес. могла забезпечити пристойне існування родин, оскільки ці господарства розташовуються «на найкращому у світі чорноземі» [4, 709]. Проте, дійсність була іншою, адже щільність населення в пореформену добу зростає. 1913 р. у Подільській губ. вона становила 109,9 осіб на 1 кв. версту, у Київській – 107, Волинській – 66,5, Полтавській – 77,3, Харківській – 71,3, Чернігівській – 68, Херсонській – 60,2, Таврійській – 38,8, Катеринославській – 62 особи [6, 206–338]. Водночас земельний запас на 1 людину зменшувався. 1912 р. у Київській і Подільській губ. він становив у середньому 1,01 дес., у Полтавській – 1,34, Катеринославській і Херсонській – 1,85, а в Таврійській – 2,88 дес. [7]. У Подільській губ. всі надільні землі були у власності понад 458 тис. селянських дворів. Із них 21116 дворів володіло до 1 дес. земельної площі на двір, 37862 – 1–2, 120532 – 2–3, решта мали наділи понад 3 дес. Причому перші три категорії вже не могли «прожити з урожаю власного наділу» [8, 76, 86]. Заслужують на увагу і статистичні дані подільського губернатора О. Ейлера, які він навів у звіті імператору 1909 р.: «Селянські господарства, цілком життєздатні тут на площі не менше 10 дес. і більшість забезпечують існування селянської сім'ї тільки на 3–4 дес. Тим часом у Подільській губернії перших господарів налічується лише 16%, а решта припадає на господарства нежиттєздатні – менше 3 дес. Тому малоземельні селяни дуже часто стають противниками розверстання надільних земель на відрубів, оскільки не бачать у цьому переході можливості покращення свого матеріального становища. Діяльність землепорядних комісій за дуже рідкісними винятками мала успіх тільки в тих селищах, де можливо було за допомогою Селянського банку придбати землю і тим збільшити загальну площу, що підлягала розверстанню» [9, 10зв.]. Відверте визнання губернатора О. Ейлера засвідчує, що столипінське землепорядкування, метою якого було, передусім, руйнування селянської громади, не виправдало до кінця покладених на нього урядовими колами сподівань.

Особливо ілюзорною виявилася ставка П. Столипіна на створення прошарку «міцних і сильних» господарів [10, 392]. За даними М. Огановського, у жодному регіоні імперії розмір землепорядкованих господарств до 1911 р. не досяг середнього розміру общинного наділу [11, 25]. За висловлюванням члена Державної думи від Полтавської губ., графа І. Капніста, концентрації земельної власності в руках селян не сталося: «Мобілізації землі немає, скоріше є розпорощення землі» [4, 674]. Більше того результати столипінського землепорядкування як в Україні, так і загалом по імперії були доволі скромними. Із 1793,4 тис. селянських дворів, що укріпили собі наділи до 1912 р., на хутори і відрубів перейшли тільки 129,3 тис. господарств – усього 7,2%, а 92,8% залишилися зі своїм членим членим [12, 18]. В Україні, без урахування Волинської губ., на 1 січня 1916 р. було подано клопо-

тань про землепорядкування від 1280172 селянських дворів, що не так уже й багато, оскільки їхня загальна кількість перевищувала 4 млн. Ще менше було підготовлено землепорядних проектів – 841265, а затверджено тільки 510310. За період 1906–1915 рр. в Україні (також без урахування Волинської губ.) було землепорядковано 382668 хуторів і відрубів або близько 11% від загальної кількості дворів [10, 405].

Попри ці та інші незаперечні факти, уряд докладав зусиль для доведення успішності аграрної реформи, що призвела «до зростання продуктивності сільськогосподарства». Про це свідчать зокрема статистичні дані й аргументація, наведені у записці міністра фінансів до проекту доходів і витрат на 1913 р. Згідно з ними, за 15 років, з 1895 до 1911 рр., продуктивність сільськогосподарства імперії зросла на 125%. М. Огановський назвав цю цифру «приголомшливою»: «Ані у Західній Європі, ані навіть у США, де сільськогосподарська продукція зростає найбільшими темпами, – відзначав він, – не було такого прогресу» [12, 11].

Відповідна статистика Міністерства фінансів ґрунтувалася на наступному. Сільське населення імперії, під час перепису 1897 р., становило 108,8 млн осіб, а на 1 січня 1911 р. – 141,2 млн. Приріст за 14 років сягнув 29,78%. За даними статистиків Міністерства фінансів, на душу сільського населення 1895 р. припадало вироблених сільськогосподарських продуктів на суму 36,7 руб., а 1910 р. – 68 руб. Отже, продуктивність одного сільського жителя, виходячи з цих показників, збільшилася за ці роки на 85%. Однак у дійсності ситуація мала інший вигляд.

З'ясувати відповідну динаміку досить легко на основі аналізу реальної продуктивності сільського господарства. Якщо прийняти загальний збір зернових в імперії в 1891–1895 рр. за 100%, то в наступні п'ятиліття матимемо такі результати: 1896–1900 рр. – 109%, 1901–1905 рр. – 129%, 1906–1910 рр. – 133% [12, 11]. Отже, зростання хлібного виробництва йшло приблизно на одному рівні з ростом сільського населення. Слід також відзначити, що міська людність в імперії збільшувалася більшими темпами, ніж сільська, що потребувало більшого обсягу продуктів харчування, тому обсяг продукції зернового господарства залишався у селян незмінним.

У значно гіршому становищі перебувало тваринництво імперії, адже поголів'я худоби до 1910 р. (порівняно з 1888 р.) хоч і збільшувалося в абсолютних цифрах, але фактично, з розрахунку на 100 осіб сільського населення, результати були невтішними. Так, спостерігалася негативна динаміка відносно коней (-1,26%), овець та кіз (-7%), свиней (-10,38%). Щоправда позитивними були показники кількості великої рогатої худоби – +20,2% [12, 11]. Становище у скотарстві імперії значно погіршилося на початку ХХ ст. У 1900 р. на 1000 жителів припадало 367 голів великої рогатої худоби, а 1910 р. – тільки 334, або на 9% менше. На теренах 50 губерній європейської частини Російської імперії поголів'я великої рогатої худоби зменшилося за ці роки на 14% [13, 492]. У ще більш занедбаному стані перебувало вівчарство. З огляду на це, член Державної думи О. Коновалов піддав різкій критиці економічну політику уряду, звернувши увагу громадськості на негативні сторони аграрного становища. Записка Міністерства фінансів, за його висловлюванням, мала надто позитивне забарвлення. У ній «висунуто на перший план усє, що сприяє оптимістичному погляду на наше народне господарство, і навпаки, заретушовано й послаблено все, що так чи інакше цей погляд заперечує» [13, 492].

Для обґрунтування оптимістичних перспектив на розвиток сільського господарства уряд використав динаміку цін на продукцію землеробства і тваринництва. Так, за період 1895–1910 рр. їхнє зростання складало: на жито – на 208,74%, пшеницю – 101,20%, овес – 159,41%, велику рогату худобу – 64,34% [12, 13]. Ці дані мали б певний сенс, якби селяни продавали все, що вони виробляли, саме за такими цінами. Однак значно більшу частину власної продукції вони споживали у своїх господарствах, а меншу – продавали переважно на місцевих ринках за нижчими цінами. Від підняття цін збагачувалися, передусім, скупники сільськогосподарської продукції та посередники.

Поряд з цим, слід констатувати, що сільське господарство з кінця XIX ст. певною мірою все ж таки прогресувало. Зріс обсяг застосування землеробської техніки не тільки в поміщицьких, але й селянських господарствах. У заможних господарствах почали використовувати мінеральні добрива. Розширилися площі засіву пшениці та ячменю, цукрового буряку й тютюну, інших культур, що експортувалися на ринки Західної Європи і Близького Сходу. З'явилися ознаки інтенсифікації землеробства. Та попри ці та деякі інші позитивні зрушення, «наша сільськогосподарська дійсність», за оцінкою широкої громадськості, «не викликала жодного оптимізму» [14, 56]. За даними професора В. Косинського, з 38 губерній європейської частини Російської імперії тільки в трьох зросла кількість коней у селянських дворах. У решті губерній вона зменшилася, зокрема в дев'яти – на 10%, п'ятнадцяти – від 10 до 20% у середньому на двір, у семи – від 20 до 30% і в чотирьох губерніях – на 30% у середньому на двір.

Важливими для усвідомлення сільськогосподарської еволюції є статистичні дані щодо забезпечення селян землею у Полтавській губ. За даними перепису 1882–1889 рр., частка селянських дворів, що мали менше 1 дес. оранки, становила 5,35% від усіх господарств, які володіли не більше 50 дес. оранки кожне. За переписом 1897 р., ця частка становила вже 8,97%, а в 1900 р. – 11,01%. Малоземелля у селянському середовищі зросло, а слабка промисловість була неспроможна поглинути «надлишки населення». Останнє змушене було триматися навіть за малі земельні наділи. За підрахунками професора Р. Ленца, уже 1899 р. у сільській місцевості було біля 12 млн «зайвих людей». Питання селянського малоземелля настільки загострилося, що знову виникла «примара» 1905–1907 рр. [14, 56]. Навіть переселення селян на простори азіатської Росії, що стало важливою частиною аграрної політики уряду, не вирішувало проблеми.

Правляча верхівка імперії не мала політичної волі для ліквідації поміщицьких латифундій і створення великої кількості одноосібних господарств фермерського типу. Мізерними були й урядові асигнування на розвиток сільського господарства. Середні річні витрати з бюджету становили біля 12,4 млн руб., або 62 млн руб. протягом 1908–1912 рр. [15, 6461]. Із цих сум частину було витрачено на меліорацію, частину на одноосібні хутірські та відрубні господарства. І тільки те, що залишилося, пішло на субсидії земствам для безпосередньої допомоги «всій селянській масі». Разом з асигнуваннями земств, що становили в 1911 р. 11,4 млн руб., це не перевищувало 15–16 млн руб. навіть у роки, що передували Першій світовій війні, тобто, на душу населення припадало 15–20 коп. і не більше гривеника на десятину [12, 15]. Край недостатньо сприяв уряд і тваринництву. Із бюджету на це відпускала жалюгідна сума – біля 850 тис. руб. на рік, тоді як у США (в

еквіваленті) – 25 млн руб, Німеччині – 15, Австро-Угорщині – 6 – щорічно [13, 494]. М. Огановський, за цих обставин, дійшов очевидного висновку, що «сільськогосподарська еволюція після указу від 9 листопада 1906 р. пішла поза прямим впливом уряду» [12, 15].

Таким чином, специфіка розвитку сільського господарства після реформи 1861 р. (особливо на початку XX ст.), поряд з впливом внутрішньополітичних чинників (активізація революційного руху) визначила нагальність і необхідність зміни урядового курсу в аграрній сфері, а саме перехід від підтримки сільської громади – до стимулювання кількісного зростання індивідуальних господарств. Подібний підхід і визначив чи не ключову рису проведення столипінської аграрної реформи в Україні (а відповідно, й усю територією Російської імперії) – невинне зростання протягом 1906–1913 рр. частки земель, що відходила до хуторян та відрубників. При цьому, у долаючи ряд інфраструктурних труднощів та руйнуючи традиційну сільську колективну ментальність, уряд переслідував не лише економічні, а й політичні цілі – формування заможного селянства як потужної «групи підтримки» для влади. Втім, до головних перешкод на шляху реалізації столипінських ініціатив додалося аграрне перенаселення, яке фактично унеможливило підвищення продуктивності сільського господарства на запланований рівень. Відтак, декларований ріст насправді відповідав динаміці зростання кількості населення і не демонстрував виняткових наслідків урядових реформ.

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф. 442. – Оп. 709. – Спр. 91.
2. Государственная дума, четвертый созыв, 1913–1914 гг., сессия первая / Стенографические отчеты. Ч. 1: Заседания 1–30 (с 15 ноября 1912 г. по 20 марта 1913 г.). – СПб., 1913.
3. Огановский Н. Аграрный вопрос в России после 1905 г. // *Агрономический журнал: Издание Харьковского общества сельского хозяйства*. – X., 1914. – Кн. 3.
4. Ососов А. Земельный вопрос в 3-ей Государственной Думе. – СПб., 1912.
5. Лейтес К. Вопросы внешней торговой политики в русской повременной печати. – Пг., 1916.
6. Стоимость производства главнейших хлебов. – Вып. 2: Министерство земледелия. Отдел сельской экономики и сельскохозяйственной статистики. – Пг., 1916.
7. Южнорусская сельскохозяйственная газета. – X., 1915. – 16 апреля.
8. ЦДАК України. – Ф. 442. – Оп. 707. – Спр. 289.
9. ЦДАК України. – Ф. 442. – Оп. 641. – Спр. 704.
10. Реснит О.П., Сердюк О.В. Столипінська аграрна реформа // *Історія українського селянства: Нариси у 2 т.* – К., 2006. – Т. 1.
11. Огановский Н.П. Революция наоборот: Разрушение общины. – Пг., 1917.
12. Огановский Н. Сельскохозяйственный прогресс России в освещении министра финансов // *Агрономический журнал: Издание Харьковского общества сельского хозяйства*. – X., 1913. – Кн. 2.
13. Промышленность и торговля. – 1913. – № 11.
14. Косинский В.А. Несколько слов об основных нуждах деревни // *Агрономический журнал: Издание Харьковского общества сельского хозяйства*. – X., 1914. – Кн. 3.
15. Горно-заводское дело. – 1912. – №51/52. – С. 6461–6462.

Zhylenkova I.M. Stolypin reform influence on agricultural productivity in Ukraine (the 1906–1913th). The Ukrainian agriculture specific in the beginning of the XX c. is analyzed. Changes in the governmental politics during mentioned period is characterized. The influence of market tendencies on the Stolypin reform project is determined.

Key words: Khutir, Rural society, landowning, agriculture, Stolypin reform Russian Empire.